

УДК 94(477.74-25)-054.73(=162.1)«1914/1918»]:027.54(438.11)
DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.8>

Олена СИНЯВСЬКА

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, вул. Всеволода Змієнка, 2, м. Одеса, Україна, індекс 65082 (ol.syniavska@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7247-3590>

Бібліографічний опис статті: Синявська, О. (2025). Одеса періоду Першої світової війни очима польського біженця: із фондів Варшавської національної бібліотеки. *Українські історичні студії*, 17(59). 64–75. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.8>

ОДЕСА ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ОЧИМА ПОЛЬСЬКОГО БІЖЕНЦЯ: ІЗ ФОНДІВ ВАРШАВСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ

Анотація. *Мета дослідження* – визначити роль наративних джерел, зокрема спогадів біженців, у дослідженні соціокультурних аспектів історії Одеси періоду Першої світової війни. **Методологія дослідження.** Дослідження проведено із застосуванням принципів науковості, історизму, об'єктивності та використання методів зовнішньої та внутрішньої критики джерел. **Наукова новизна** полягає у запровадженні до наукового обігу українського перекладу, віднайденого у Варшавській національній бібліотеці, машинопису спогадів сучасника події поляка Богдана Коссовського. У публікації пропонуються для ознайомлення ті фрагменти із його спогадів, які пов'язані з перебуванням в Одесі у 1915–1918 роках.

Висновки. У статті розглядається становище поляків в Одесі в роки Першої світової війни (1914–1918) крізь призму спогадів одного із польських біженців. Вказано, що серед міст південного регіону України Одеса користувалася у польських біженців пріоритетом з декількох причин. Перша полягала у економічних перевагах великого портового міста з розвинутою інфраструктурою, а друга – у наявності в місті добре організованої польської громади. В період війни тут продовжували працювати культурно-мистецькі товариства та політичні організації, що були створені ще на початку ХХ ст. Виникали і нові, наприклад, «Польський комітет міста Одеси з надання допомоги пораненим та населенню королівства, які постраждали внаслідок війни», який очолював відомий в Одесі вчений та громадський діяч польського походження, директор Ботанічного саду Б. Гриневецький. Завдяки комітету надавалася суттєва матеріальна допомога та психологічна підтримка польським біженцям, багато з яких знайшли притулок саме в Одесі.

Сучасник подій, польський підліток Богдан Коссовський разом із батьками під час війни вимушений був емігрувати з Варшави до південних регіонів Російської імперії. Він провів в Одесі чотири роки – з 1915 по 1918. Потім він повернувся до Польщі, працював фахівцем з морського транспорту, довгий час перебував в Європі. Спогади написані ним у 1989 році польською мовою, машинописний текст зберігається у відділі рукописів Варшавської національної бібліотеки. У передмові автор коротко характеризує причини написання тексту та власну методологію. Два розділи із цієї праці належать до теми нашого дослідження – «Lata 1915–1918 w Odessie» та «Rewolucja Październikowa». У вказаних фрагментах наводиться як особиста інформація із приватного життя родини Коссовських, так і описи Одеси та життя польської громади в Одесі в заключний період Першої світової війни. Спогади друкуються в українському перекладі.

Ключові слова: історія, спогади, Велика війна, Одеса, Варшава, культурно-освітня діяльність.

Олена SYNIAVSKA

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of History of Ukraine and Special Historical Disciplines, Odesa I. I. Mechnikov National University, 2, Vsevolod Zmiienko Str., Odesa, Ukraine, postal code 65082 (ol.syniavska@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7247-3590>

To cite this article: Syniavska, O. (2025). Odesa periodu Pershoyi svitovoyi viyny ochyma pol's'koho bizhentsya: iz fondiv Varshavs'koyi natsional'noyi biblioteki [Odesa during the First World war through the perception of a polish refugee: from the collections of the Warsaw National Library]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 17(59). 64–75. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.8> [in Ukrainian].

ODESA DURING THE FIRST WORLD WAR THROUGH THE PERCEPTION OF A POLISH REFUGEE: FROM THE COLLECTIONS OF THE WARSAW NATIONAL LIBRARY

Summary. *The purpose of the study is to determine the role of narrative sources, in particular, refugees' memoirs, in the study of socio-cultural aspects of the history of Odesa during the First World War. Research methodology.* The study was conducted using the principles of scientificity, historicism, objectivity and the use of methods of external and internal criticism of sources. **The scientific novelty** is the introduction into scientific circulation of the Ukrainian translation of a typewritten memoir by a contemporary of the events, the Pole Bohdan Kossowski, found in the Warsaw National Library. The publication offers for review those fragments of his memoirs related to his stay in Odesa in 1915–1918.

Conclusions. The article examines the situation of Polish refugees in Odesa during the First World War (1914–1918) through the prism of the memoirs of one of the Polish refugees. It is indicated that among the cities of the southern region of Ukraine, Odesa was a priority for Polish refugees for several reasons. The first was the economic advantages of a large port city with a developed infrastructure, and the second was the presence of a well-organized Polish community in the city. During the War, cultural and artistic societies and political organizations established in the early twentieth century continued to operate here, and new ones emerged, for example, the Polish Committee of Odesa to Assist the Wounded and the Population Victims of the War, headed by a well-known scientist and public figure of Polish origin, director of the Botanical Garden B. Hryniewiecki. The committee provided substantial material assistance and psychological support to Polish refugees, many of whom found refuge in Odesa.

A contemporary of the events, Polish teenager Bohdan Kossowski, was forced to emigrate from Warsaw to the southern regions of the Russian Empire with his parents during the war. He spent four years in Odesa, from 1915 to 1918. Then he returned to Poland, worked as a maritime transport specialist, and spent a long time in Europe. He wrote his memoirs in 1989 in Polish, and the typewritten text is kept in the manuscripts department of the Warsaw National Library. In the preface, the author briefly describes the reasons for writing the text and his own methodology. Two chapters from this work are relevant to the topic of our study: “Lata 1915–1918 w Odessie” and “Rewolucja Pazdziernikowa”. These fragments contain personal information from the private life of the Kossowski family, as well as descriptions of Odesa and the life of the Polish community in Odesa during the final period of the First World War. The memoirs are published in Ukrainian translation.

Key words: history, memories, First World War, Odesa, Warsaw, cultural and educational activities.

Публікація підготовлена в результаті дослідницького стажування в галузі гуманітарних та соціальних наук на факультеті «Artes Liberales» Варшавського університету за підтримки Polish Narodowa Agencja Wytimiany Akademickiej (Варшава, Польща).

Постановка проблеми. На початку ХХ століття Одеса була найбільшим містом України, що входило до складу російської імперії. Населення Одеси відзначалося строкатістю в етнічному, мовному та релігійному відношеннях. З початком Першої світової війни, яку в історіографії ще іменують Великою війною, в межах території російської імперії розпочалися кардинальні зміни у складі населення, пов'язані у тому числі і з невдачами російської армії на Південно-Західному фронті. У 1915 році австрійське командування за підтримки німецьких союзників провело успішну наступальну операцію поблизу міста Горлиця, лінія фронту стабілізувалася на лінії Холм – Володимир-Волинський – Броди – Бучач. У результаті цих подій з підконтрольних раніше російській імперії польських територій активізувався переселенський рух, причому багато біженців воліли вибирати місцем прихистку не надто віддалені від рідних земель, але все ж безпечні регіони.

Аналіз досліджень. Окремі аспекти проблеми біженства в період Першої світової війни, наприклад, аналіз законодавства щодо біженців, діяльність благодійних організацій та державних

комітетів, що опікувалися біженцями, розкрито у працях сучасних дослідників Т. Лазанської (Лазанська, 2014), О. Доніка (Донік, 2005). Відносно дослідженими в українській історіографії є питання діяльності польських організацій в Одесі на початку ХХ ст.: так, у статтях С. Зінька (Зінько, 2008) та Є. Назарової (Назарова, 2011) висвітлено особливості польського культурно-просвітницького та політичного руху Одеси. У 2007–2008 роках вийшли друком збірка «Поляки на півдні України та в Криму» (Одеса–Ополе–Вроцлав, 2007) та двотомник «Поляки на півдні України: історія та сьогодення» (Жешов–Київ–Миколаїв, 2008), що містять публікації українських та польських істориків щодо різноманітних аспектів українсько-польських взаємин у ХІХ та ХХ ст.

В усіх цих дослідженнях велику роль відіграє джерельна база, насамперед архівні матеріали. **Мета статті** – привернути увагу дослідників до наративних джерел, зокрема, до спогадів сучасників подій. У відділі рукописів Варшавської національної бібліотеки нами опрацьовано машинопис спогадів одного із польських громадських діячів Богдана Коссовського, який у період Великої війни разом зі своєю сім'єю підлітком був змушений втікати з Варшави в Одесу. Згадку про це джерело нами було віднайдене у праці Д. Камолової (секція Polonia Варшавської національної бібліотеки) (Kamolowa, 1998), у 2007 році фрагменти спогадів були оприлюднені М. Савіцьким (Sawicki, 2007) польською мовою.

Виклад основного матеріалу

Історичний огляд. Південний регіон України загалом і Одеса зокрема користувалися у польських біженців пріоритетом з декількох причин. По-перше, це був один із найбільш розвинутих в економічному аспекті регіонів російської імперії, а Одеса була його найбільшим містом, хоч і не адміністративним центром губернії. Характерною для міста була постійна наявність робочих місць, а заробітня платня була вищою за середньоімперську. По-друге, саме Одеса була центром польської діаспори на початку ХХ ст. Так, відповідно до перепису населення, проведеного у 1897 році, в Одесі проживало 17,395 осіб, які визначили польську мову як рідну (за підрахунками В. Степанова це становило 4,3% всього населення міста) (Первая всеобщая перепись, 1897, с. VI). У 1897–1914 роках чисельність населення міста постійно зростала, збільшення приросту становило у середньому 3,3% (16.300 осіб), із яких майже 2,5% – за рахунок припливу ззовні (Історія Одеси, 2000, с. 209).

У 1915 році більшість переселенців у південні губернії була з території Царства Польського. Сучасна дослідниця Т. Лазанська підрахувала, що в жовтні–листопаді 1915 року офіційно зареєстрована кількість біженців від війни становила до 1,500 осіб на добу, а на кінець 1915 року, коли хвиля переселенців майже припинилася, в Херсонській губернії було зафіксовано 16,600 біженців (Лазанська, 2014, с. 488, 491). За даними Одеського відділення комітету Тетяни Миколаївни (благодійної організації, яка була створена у 1915 році для допомоги біженцям), станом на 1 січня 1916 року в Одесі поляки становили 23,6% від усіх біженців (Одесские новости, 1916, 11 января).

Формування польської громади в Одесі відбувалося протягом усього ХІХ ст. У період лібералізації суспільно-політичного життя 1905–1907 років в Одесі створено низку культурно-просвітницьких організацій, серед яких виділялися польські об'єднання «Ognisko», «Liga», «Dom Polski w Odesi» (саме ці організації у своїх спогадах згадує Б. Коссовський). Членами цих товариств були переважно представники місцевої польської інтелігенції, викладачі училищ, університету, а також деякі службовці. Товариство «Ognisko» очолював доктор К. Корський, воно складалося з трьох відділень: літературного, музично-драматичного та спортивно-гімнастичного (Stowarzyszenie Polskie w Odesie, 1912, с. 3). Активну діяльність розгорнуло товариство «Odeski Dom Polski»: відкривало бібліотеки і читальні зали, школу для дітей та дорослих, проводили читання, створили довідкове та юридичне бюро допомоги, товариство взаємодопомоги. Воно було зареєстроване після офіційного закриття у 1910 році товариства «Dom Polski w Odesi», зберігши не тільки зміст назви, а і основні форми діяльності, навіть видавали газети – «Glos Polski» у 1907–1908 роках та «Dzennik Odeski» з 1914 року (Зінько, 2008, с. 234). Мало товариство «Odeski Dom Polski» і окрему мистецьку секцію, яка ставила вистави, залучаючи до участі польських дітей і підлітків. На сцені цього товариства виступав і автор спогадів.

У роки Першої світової війни за рахунок прибуття до Одеси значного числа осіб, евакуйованих з Царства Польського, польська діаспора збільшилася до 40 тисяч осіб. У 1914 та 1915 роках виникли нові організації, які займалися опікою над біженцями та жертвами війни. Одеса була центром діяльності «Польського товариства допомоги жертвам війни». Товариство виникло в листопаді 1914 року і нараховувало майже 10 тисяч осіб. Найактивніше діяло саме в Херсонській губернії, мало філії в Херсоні, Миколаєві, Єлисаветграді. До складу товариства входили відомі громадські діячі Я. Медушевський, Я. Мацієвський, Ф. Фалкиєвич, К. Бержовський, А. Гржибовський та інші (Madzik, Korzeniowski, 2007).

Під час Першої світової війни польська громадськість та польські товариства ініціювали створення «Польського комітету міста Одеси з надання допомоги пораненим та населенню королівства, які постраждали внаслідок війни» (Донік, 2005, с. 70). Комітет активно залучав фінансові та матеріальні ресурси для допомоги тим, хто постраждав від війни. Головою комітету став професор Новоросійського університету Б. Гриневецький – вихованець Варшавського університету, доктор ботаніки, який у 1915–1919 роках керував роботою університетського Ботанічного саду. У роки війни він працював у польській громаді в Одесі, займався питаннями розміщення польських біженців, у 1917 році входив до Одеської міської ради як представник поляків і до 1919 року був головою ради польських організацій в Одесі (Васильєва, Коваленко, 2005, с. 356). Протягом 1915 року полякам міста вдало зібрати 60 тисяч рублів пожертв. Завдяки діяльності цієї організації був наданий прихисток в Одесі десяткам польських сімей, зокрема і сім'ї Коссовських: їм надано житло, забезпечено роботою.

Пізніше цей комітет об'єднався з вищезгаданим одеським «Польським товариством допомоги жертвам війни», яке займалося широким спектром гуманітарних питань, включаючи реєстрацію біженців, надання медичної та юридичної допомоги постраждалим від війни, утримання дитячих притулків, бюро праці тощо. Організація утримувала гуртожитки, їдальню, початкову школу та три сирітські притулки (Назарова, 2011, с. 76). Батько автора спогадів був добре знайомий з професором Гриневецьким, входив до вищезгаданого комітету та з 1917 року брав активну участь у польському громадському русі в Одесі. Більше того, як і Гриневецький, він залишався в Одесі до 1919 року включно, надаючи допомогу в репатріації полякам, тоді як його сім'я повернулася у Варшаву у 1918 році. Крім того, з перших днів війни в Одесі було створено «Одеський жіночий комітет товариства Червоного Хреста», в якому, ймовірно, працювала матір Богдана Коссовського.

Актуальним завданням для забезпечення повноцінного життя біженців в Одесі була організація навчального процесу. У 1915–1918 роках у місті перебували діти поляків, сербів, вірмен, латишів, литовців та інших національностей. Як правило, дітей направляли в уже існуючі в Одесі навчальні заклади, але там вони стикалися з тотальною русифікацією, що виявилось проблемою для більшості національностей (Джумига, 2011, с. 375). Стикнувшись з цією ситуацією, польська громада доклала зусиль для відкриття у серпні 1915 року школи, спеціально призначеної для польських біженців. Початково планувалося, що вона буде мати п'ять класів, але вже через рік вона стала семирічною гімназією з повними правами середньої освіти. Саме у цій школі і навчався автор спогадів. Крім Варшавської гімназії, у воєнний період до Одеси була переведена Люблінська чоловіча гімназія, яка підпорядковувалася попечителю Варшавського навчального округу (Синявська, 2015, с. 200). Діти біженців з території Царства Польського приймалися до обох гімназій без вступних іспитів, окремою постановою звільнялися від оплати за навчання та мали право отримувати спеціальну стипендію.

Про автора спогадів. Про автора спогадів Богдана Коссовського (Bohdan Kossowski) маємо не дуже багато інформації. Він народився у 1904 році, до початку війни його родина проживала у Варшаві. Крім Богдана, у них була ще донька, яку сам Богдан часто згадує у спогадах як Лулу. Родина була заможною, діти навчалися в престижній школі з високим рівнем викладання. Початок Першої світової війни застав родину у Варшаві, але наступ німецьких військ у 1915 році змусив родину Коссовських евакуюватися на південь. Як і багато інших польських родин, вони втекли до Одеси.

Свій твір під назвою «Спогади та думки» («Wspomnienia i myśli») Богдан писав декілька років і завершив у 1989 році, допомогу в оформленні йому надавав його друг (автор називає його «мій молодший товариш») Кшиштоф Забоклицький. Праця зберігається у відділі рукописів Варшавської національної бібліотеки.

У передмові до спогадів Богдан Коссовський зазначав, що, беручись за перо уже в досить похилому віці, він мав на меті представити на тлі свого життя роздуми про події, політичні та соціальні ситуації, свідком яких він був чи в яких брав активну участь. З огляду на те, що на момент перебування в Одесі йому було лише 11 років, а в Одесі родина перебувала з 1915 до 1918 року, його спогади цього періоду не відрізняються глибоким історичним аналізом. Усвідомлюючи це, він попереджав читачів, що не претендує на вичерпність та повноту в описанні історичних подій, та й взагалі мав сумніви щодо оприлюднення своїх записів, але «керується гострим бажанням врятувати від цілковитого забуття» окремі сторінки як власної історії, так і історії близьких йому людей. І далі про власну методологію: «тож я пишу чесно, без ретуші минулого, усвідомлюючи, що спогади мають віддзеркалювати правду, яка зберігається в пам'яті та об'єктиві автора» (Kossowski, 1989, с. I).

У перекладі українською мовою спогади друкуються вперше. Для публікації запропоновано два розділи спогадів, які належать до одеського періоду в житті Богдана Коссовського – «Роки 1915–1918 в Одесі» (Lata 1915–1918 w Odessie) та «Жовтнева революція» (Rewolucja Październikowa). Під час перекладу максимально дотримана авторська стилістика та орфографія.

Висновки. Отже, спогади Б. Коссовського про Одесу періоду Першої світової війни є яскравим зразком нарративного джерела та, безсумнівно, являють науковий інтерес для дослідження соціокультурних аспектів історії Одеси періоду Першої світової війни. В опублікованих фрагментах наводиться як особиста інформація із приватного життя родини Коссовських, так і описи Одеси та життя польської громади в Одесі у вказаний період. Вони є важливим історичним джерелом для розуміння становища польських біженців в евакуації у 1915–1918 роках та допомагають змалювати одеське повсякдення у воєнні часи та у революційному вирі.

Додаток А

**Богдан Коссовський.
Спогади і думки (фрагменти). Машинопис. Варшава, 1989.
РОКИ 1915–1918 В ОДЕСІ**

Не перериваючи своєї розповіді про Варшаву дитячих років, я лише коротко згадаю, що період з кінця липня 1915 року до кінця травня 1918 року я провів з батьками і сестрою Лулою в Одесі. Переїзд був дуже несподіваним, тим паче, що наприкінці квітня того року ми повернулися з довгої подорожі з Неаполя, куди ми з матір'ю поїхали в 1914 році на літні канікули до італійських родичів. Батько залишився у Варшаві, а наше повернення, ймовірно, планувалося на кінець серпня. Однак, як ви знаєте, 1 серпня почалася війна¹, яка відрізала нам шлях додому через Австрію. Як і багато інших, мій батько передбачав швидке закінчення війни, і, враховуючи ризики, пов'язані з подорожами через Балкани в той час, здавалося, що краще перечекати бурю в Неаполі. Як виявилось, ці прогнози були абсолютно помилковими, і в результаті ми провели осінь і зиму 1914/15 року в Неаполі в очікуванні прибуття мого батька, під опікою якого ми повинні були повернутися до Варшави. Чекали ми довго, оскільки його приїзд відбувся лише у квітні 1915 року, коли стало зрозуміло, що ми перебуваємо напередодні вступу Італії у світову війну², тому ми повинні були негайно повернутися до Варшави, щоб уникнути закриття єдиного відкритого сухопутного шляху через Балкани.

В результаті несподіваного рішення наших батьків покинути Варшаву, якій загрожувала німецька армія, до кінця липня ми опинилися в Брест-Литовську, благо наші батьки повели

¹ Перша світова війна (Велика війна) розпочалася оголошенням Австро-Угорщиною війни Королівству Сербія 28 липня 1914 року. 1 серпня 1914 року Німеччина, а 6 серпня 1914 року Австро-Угорщина оголосили війну Російській імперії.

² Італія входила до складу Троїстого союзу, протягом першого року війни зберігала нейтралітет. У 1915 році Італія вступила у Першу світову війну на боці Антанти, Італійський фронт було відкрито у травні 1915 року.

нас зі спокійної Гіпотечної до невідомих вражень, що чекали на нас у Російській імперії, після чого ми виїхали до Одеси, де, завдяки люб'язності професора Гриневецького³, на нас вже чекало наше тимчасове місце проживання в мебльованому будиночку на березі моря. Цей професор був директором місцевого ботанічного саду, а після війни обійняв аналогічну посаду у Варшавському ботанічному саду. Його син⁴ був приблизно мого віку, а після Другої світової війни став дуже відомим у Варшаві архітектором. Через кілька тижнів нас уже поселили в місті, у зручній, але дуже скромній квартирі, яка ідеально відповідала нашому новому статусу біженця, який російською називається «беженство». Ця невибаглива скромність нашого житла виявилася дуже корисною під час революції та неминучих візитів українських і більшовицьких військ. Квартира була досить просторою, щоб поступитися однією великою кімнатою дуже близькій подрузі моєї матері, Яніні Михальській, яка приїхала з Польщі зі своєю донькою Оленкою, яка, своєю чергою, була подругою Лулі.

У цей час польська колонія в Одесі була не тільки дуже численною, але й чудово організованою⁵, і, ймовірно, саме ця важлива деталь схилила наших батьків до вибору цього прекрасного міста як місця нашого добровільного вигнання.

Ми швидко звикли до нашого нового способу життя, тим паче, що мама була не тільки жінкою великої енергії, але й мала маловідомі досі організаторські здібності. Працюючи разом з кількома жінками, які опинилися в подібній до нашої ситуації, а також заручившись підтримкою кількох членів місцевої польської колонії, вона змогла за кілька тижнів не тільки організувати наше повсякденне життя, але і створити польську школу для дітей біженців, спочатку з п'ятьма класами, а протягом першого року роботи школи сама очолювала невеликий польський жіночий комітет, який привів школу до великого успіху. Вже після першого року навчання школа була визнана російською владою як семикласна польська гімназія з повними правами середньої школи⁶. Протягом першого року школа розташовувалася у великому будинку, що належав російській організації, яка пропонувала післяобідні курси підвищення кваліфікації, тому ми ходили до школи вранці. У 1916/17 році школа була розташована в приміщенні парафіяльної школи поруч з польським костелом, і наші уроки проходили після обіду. На той час школа вже мала повні права і називалася «Гімназія імені Олександра Яблоновського», польського історика та великого знавця історії Росії, нині покійного. Він нібито ввів термін «*Gente Ruthenus natione Polonus*» для російсько-української інтелігенції та шляхти.

У цей період розвинувся вищезгаданий жіночий комітет⁷, а керівництво перебрали на себе професійні польські вчителі, яких активно підтримували різні польські громадські організації. Оскільки кількість учнів неухильно зростала, то на третій навчальний рік 1917/1918 рр. гімназію було перенесено до гарного і просторого російського приватного училища, де навчання продовжувало проводитися у другій половині дня. Можна припустити, що академічний рівень постійно підвищувався протягом цих трьох навчальних років, оскільки після повернення до Польщі наші атестати про повну загальну середню освіту були повністю визнані польською шкільною адміністрацією.

В Одесі я побачив, як багато поляків працювало в тодішній Російській імперії і яку важливу роль вони відігравали в науці, промисловості та торгівлі. У самій Одесі було прекрасне «Огнісько Польське», велике об'єднання, засноване Одеською Полонією. Крім того, існував «Польський дім» у власному будинку, який включав театр, читальню, гімнастичну залу тощо. Саме на сцені цього театру я грав у таких виставах, як «Краків'яни і горяни», або в «Казках» Андерсена. У цьому дитячому театрі знову проявилися організаторські здібності моєї мами, невтомної працівниці на громадській ниві і водночас відданої дружини та матері.

³ Болеслав Болеславович Гриневецький (1875–1963) – доктор ботаніки (1914 р.), ординарний професор кафедри ботаніки, директор Ботанічного саду Новоросійського університету з 1915 р. по 1918 р. З 1957 р. академік Польської Академії наук.

⁴ Єжи Гриневецький (пол. Jerzy Hryniewiecki, 1908–1989) – польський архітектор, урбаніст, після Другої світової війни – професор Варшавської політехніки, президент Асоціації польських архітекторів.

⁵ До 1914 року в Одесі функціонувало декілька польських культурно-просвітницьких організацій, серед яких виділялися об'єднання «Ognisko», «Liga» та «Odeski Dom Polski».

⁶ Під час Першої світової війни до Одеси було переведено Люблінську чоловічу гімназію та Варшавську гімназію.

⁷ Ймовірно, йдеться про «Одеський жіночий комітет Товариства Червоного Хреста», який активно діяв під час Першої світової війни.

З іншого боку, в цей період батько потребував душевної підтримки. Цей досить несподіваний переїзд до Одеси в поєднанні з повною зміною способу життя дуже негативно позначився на його психічному стані. Зміни в його поведінці та життєвих настроях були очевидні. Він виглядав як людина, яка не знала, чим себе зайняти, і якій дійсно не було чим зайнятися. Бездіяльність, очевидно, втомлювала його. Цей стан певного психічного розладу, напевно, тривав довго, хоча я впевнений, що моя мати і друзі намагалися в м'який спосіб, використовуючи свій вплив, витягнути його з нього. Ситуація змінилася з початком так званої «Лютневої революції» 1917 року. Проголошення майже необмеженої незалежності Польщі змінило настрої багатьох поляків у Росії, оскільки вони були переконані, що цього разу, незважаючи на суворий і важкий перебіг війни на Заході, польська нація нарешті об'єднається і відновить свою незалежність⁸. Очевидно, гарячковий настрій одеської Полонії передався і моєму батькові, і незабаром стан тимчасової летаргії безслідно зник, поступившись місцем бажанню брати безпосередню участь у численних політичних і громадських заходах поляків, розкиданих по різних куточках України, з Києвом і Одесою на чолі. Після цього тривалого періоду бездіяльності він присвятив весь свій час національній діяльності в місцевому Комітеті у справах поляків⁹, роботою якого був настільки захоплений, що посадив нас на поїзд, коли ми мали повертатися до Варшави в травні 1918 року, а сам залишився на своїй посаді в Одесі до вересня того ж року, щоб займатися репатріацією поляків до Польщі і збереженням польського майна через так звану Ліквідаційну комісію.

Мої спогади про цей одеський період до осені 1917 року залишаються зі мною, навіть незважаючи на те, що наш рівень життя значно знизився. Я любив школу і був членом місцевого скаутського загону. У мене були хороші і добрі колеги і колежанки (у школі практикувалося спільне навчання). Особливо теплі спогади у мене залишилися про Бронька Рибінського, який, як і я, був трохи розбишакою, і якого я пізніше зустрів у Варшаві як офіцера, а також про Стася і Збишка Лесневських, з якими я підтримував стосунки не лише після повернення до Варшави у міжвоєнний період, а й після Другої світової війни, у Лондоні та Польщі. Англійська дружба наших батьків тривала до самої їхньої смерті. Я також пам'ятаю Юрека Левандовського, якого, здається, ніколи не бачив у Польщі, але з яким зустрівся через 65 років у Лондоні. Мушу згадати братів і сестер Розицьких та багатьох інших, з якими підтримувалися контакти. Нарешті, важко не згадати близьку дружбу з уже згаданою подругою з дівочих років моєї матері, Яніною Міхальською та її донькою Оленою, яку я так часто бачив після останньої війни під час мого перебування у Варшаві.

Ми практично не мали особистих контактів з непольськими сім'ями у цьому великому портовому місті, де говорили російською мовою, але де значна частина населення була українського походження, додаючи значне число греків та турків. Моїм єдиним непольським контактом був хлопчик мого віку, якого вдома звали Федя; його батьки, як неважко було помітити, були українськими націоналістами. Люди надзвичайно культурні і, без сумніву, високоосвічені, тим паче, що батько Феді мав професорський ступінь, а мати, як і моя, проявляла активність у громадських організаціях, хоча подробиці ніколи не обговорювалися. Їхня велика квартира знаходилася у старому одноповерховому будинку на сусідній вулиці. Щоб увійти, треба було міцно потягнути за ручку дзвінка, і тоді з'являлася постать старенької «бабусі», яка з посмішкою впустила мене на перший поверх, де Федя і його батьки приймали мене дуже привітно. Мої візити до цього дещо таємничого будинку були нечастими, з Федором мене пов'язувало головним чином спільне захоплення поштовими марками, а наші батьки майже не знали один одного. Мене, безсумнівно, приваблювала краса їхньої квартири, яка ховалася за сірими стінами старого напівзруйнованого будинку, багато картин, старих меблів, колекцій книг і дуже старих

⁸ 5 листопада 1916 р. у межах бувшого Царства Польського німецькою та австро-угорською владою створено Королівство Польське. Згодом воно було перетворене на Другу Польську Республіку. Офіційною датою проголошення незалежності Польщі від Німецької та Австро-Угорської імперій вважається 11 листопада 1918 р.

⁹ Мова про «Польський комітет міста Одеси з надання допомоги пораненим та населенню королівства, які постраждали внаслідок війни», який діяв в Одесі за ініціативи польських організацій і який у 1916–1918 рр. очолював Б. Гриневецький.

рукописів. Усе це чимось відрізнялося від будинків і квартир у Польщі чи навіть у Неаполі. Батьки не були проти моєї дружби з українською родиною, за що я був вдячний, оскільки в ті роки я вже був досить добре знайомий з віковим польсько-українським конфліктом, а також щойно прочитав «Трилогію» Сенкевича¹⁰, на яку мав навіть легку образу, оскільки в ній українці були представлені в досить невтішному світлі, як жорстокі люди, які вбивали поляків.

Період від весни до жовтня 1917 року, мабуть, закарбувався в пам'яті поляків на теренах великої Росії, бо там панував настрій свободи і глибоке переконання, що наближається момент повернення на незалежну Батьківщину. 3 травня того ж року в Одесі відбулася велика хода під біло-червоними прапорами і транспарантами з білими орлами. Сам вигляд цього воістину великого прояву патріотичних почуттів, мабуть, зворушив не лише поляків, тим паче, що більшість була прихильна до поляків, про що свідчить їхня готовність допомогти у формуванні перших польських армійських підрозділів, які з часом мали увійти до складу 1-го польського корпусу в Росії під командуванням генерала Юзефа Довбор-Мусницького¹¹.

Весна і літо того надзвичайного року революції були сповнені оптимізму, і здавалося, що реформа політичної та соціальної системи може бути досягнута еволюційним шляхом, а не методами безперервної братньої боротьби. Як ми знаємо, ці прогнози справдилися. Тим не менш літо того пам'ятного року було спокійним, навіть веселим, коли ми проводили канікули в українській глибинці, в маєтку, який все ще належав польській родині і яким керував пан Заячковський, зять уже згадуваної подруги моєї матері Яніни Михальської. Маєток був дуже просторим, одне крило займала родина Заячковських. Решта була зачинена, господарів вже не було. Пам'ятаю, що стайні, великі каретні та службові будівлі, які належали до маєтку, були розташовані неподалік, а власне господарська частина була на деякій відстані. Крім того, до маєтку також належали два фільварки, які пан Заячковський часто об'їжджав, беручи мене із собою. Під час цих екскурсій, а також під час кінних прогулянок до довколишніх сіл, я мав багато можливостей познайомитися із сільським населенням, поведінка якого викликала у мене симпатію. Їх підхід до тодішнього малого поляка був доброзичливим, і вони захоплювали мене своїм способом існування.

Крім того, вони були, безсумнівно, прекрасним народом, і своїми звичаями та поведінкою вони викликали симпатію. Все це якимось чином не вписувалося в історичну картину, попередні обриси якої закладалися в голову хлопця, і яка явно свідчила про те, ніби це населення насправді було запеклим ворогом польськості. Звичайно, з плином часу я зрозумів більше, але враження від тих літніх канікул в українському селі, поєднані зі спогадами про період революції в Одесі, закарбувалися в моїй пам'яті на довгі роки. Цей цікавий відпочинок закінчився незвичайною несподіванкою: одного дня до нас завітав великий загін польських трестів у традиційних одностроях і шапках. Як виявилось, місцеві поляки брали участь в організації польської кавалерії на українських землях і очікувалося, що сформований уланський полк увійде до складу дивізії генерала Довбор-Мусницького.

Свята закінчилися, і ми з жалем розлучалися з нашими господарями. Пан і пані Заячковські були людьми високого класу, до того ж вони мали гарну маленьку доньку, яка через багато років, а саме після Другої світової війни, вже як пані Магда Добруцька разом зі своїм чоловіком, синами та старенькою матір'ю, надавала мені приємну гостинність під час моїх численних приїздів до Варшави. Повернення до Одеси було нелегким, оскільки потяги вже були заповнені дезертирами, які почали масово залишати свої війська на фронті і повертатися додому. В Одесі підтвердилися новини про те, що організований опір на німецькому фронті вже практично припинив своє існування на багатьох ділянках. Німеччина та Австрія перекидали частину своїх армій на Західний фронт, де після вступу у війну Америки тиск Антанти постійно зростав. Восени 1917 року армії так званих Центральних держав не прагнули швидко

¹⁰ Цикл творів польського письменника Генріха Сенкевича, що включає історичні романи «Вогнем і мечем» (1883–1884), «Потоп» (1884–1886) і «Пан Володівський» (1887–1888).

¹¹ Йосип Романович Довбор-Мусницький (пол. Józef Dowbor-Muśnicki, 1867–1937) – російський генерал польсько-литовського походження, учасник російсько-японської та Першої світової воєн. У 1917 р. був призначений командувачем 1-го польського корпусу, після більшовицького перевороту оголосив про нейтралітет.

просуватися вглиб Росії, яка була захищена великими територіями країни, проти яких німецькі та австрійські армії були недостатньо чисельними для наступу на всьому фронті, що простягався від Бессарабії на півдні до Риги на півночі. Тогочасний революційний уряд Керенського мав добрі якості, але йому бракувало тих позитивних цінностей, які були необхідні для завершення війни та уникнення внутрішніх чвар шляхом прискорення темпів реформування країни. Ідилічний настрій перших місяців революції спричинився до того, що ситуація помітно погіршувалася, і в Україні активізувалися рухи за незалежність.

ЖОВТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ

Польська громада Одеси продовжувала формувати єдиний патріотичний фронт і підтримувала зростаючі організації самопомоги та військові загони. В останніх наш скаутський загін виконував допоміжну функцію, до якої, звичайно, ми, студенти, були дуже прихильні. Нас використовували в основному на службі зв'язку. Думаю, це було в жовтні, коли місто зайняли «війська Петлюри» і стало зрозуміло, що українські націоналісти розпочали акцію, яка повинна була привести до незалежності України¹². Українські війська, переважно кавалерія, поводитися дуже коректно стосовно населення, а становище поляків та їхніх організацій зовсім не змінилося.

Однак це тривало недовго, оскільки одразу після Жовтневої революції більшовицькі збройні сили розпочали військові дії в Україні проти військ Петлюри та прихильників генерала Скоропадського, який мав підтримку німців та Австрії у своєму русі за незалежність. Водночас австрійська армія почала повільну окупацію України, а в листопаді почалися серйозні бойові дії між українцями та більшовиками, які тривали декілька днів¹³. Бої точилися по всьому місту, і наш район кілька разів переходив з рук в руки, і кожна зміна влади була пов'язана з обшуками будинків, що проводилися невеликими групами, які в основному зводилися до пошуку людей і, звичайно ж, зброї.

Виникли труднощі з постачанням, і життя всього міста завмерло. Ночі, як правило, були довгими, і я пам'ятаю, що кожен кілька днів ми з батьком вставали вранці, щоб зайняти місце у черзі в надії купити хліба або інших продуктів харчування. На щастя, влітку минулого року влада зобов'язала в кожному будинку створити комітети самопомоги, головною метою яких було підвищення особистої безпеки мешканців. Наш кутовий, багатоквартирний і сучасний будинок мав два входи і великі в'їзні ворота. Один із входів був зачинений і добре укріплений. Ворота були укріплені сталевими ґратами, а інший вхід охоронявся вдень і вночі озброєними револьверами черговими мешканцями, які були уповноважені контролювати всіх, хто входив і виходив. Підтримувався зв'язок з міліцією, але в основному доводилося розраховувати на власну ініціативу. Квартирні обшуки проводилися переважно революційними групами з боку більшовиків, що складалися із солдатів, морських піхотинців і цивільних осіб¹⁴. Вони шукали офіцерів царської армії, членів колишньої поліції і бувших членів так званої «охранки», царської політичної таємної поліції, офіційно скасованої після Березневої революції. Шукали також зброю, тож, звісно, обшуки приватних помешкань були неминучими.

Як я вже зазначав, наш будинок був сучасною кутовою будівлею, яка, порівняно із сусідами, виглядала досить імпазантно і, ймовірно, вказувала на те, що в ньому мешкали родини, які належали до професійної інтелігенції або до чиновницького класу, і це дійсно було так. Не дивно, що в розпал більшовицької революції такі будинки вказували на можливість знайти тих, кого за часів царату справедливо чи несправедливо вважали гнобителями пролетаріату. Оскільки часу на судові слухання не було, я неминуче ставав свідком дуже сумних і навіть тра-

¹² У жовтні 1917 р. розпочалася українізація штабу Одеського військового округу, було створено Одеську гайдамацьку дивізію із солдат, які підтримували Українську Центральну Раду.

¹³ Йдеться про події, відомі як «листопадове повстання» – спробу більшовиків захопити владу в Одесі, що відбулася 30 листопада – 1 грудня (за старим стилем) 1917 року. Для боротьби з більшовицьким загоном Одеська рада залучила загони гайдамаків, бої велися в центрі міста, в районі залізничного вокзалу і штабу військового округу.

¹⁴ У період із середини січня до початку березня 1918 року існувала так звана Одеська Радянська республіка – самопроголошене регіональне утворення на чолі з більшовиками. У лютому 1918 року в Одесі перебували загони М. Муравйова, за ініціативою якого активно реалізовувалися методи революційного терору.

гічних випадків. На щастя, наша квартира залишилася неушкодженою, головним чином тому, що ми були сім'єю польських «біженців», а отже, жертвами царського режиму. З цієї причини поляки в Одесі користувалися великою симпатією і довірою як з боку населення, так і з боку революційної влади, в тому числі української. Таким чином, поляки, які належали до нації, що стала жертвою ненависного царизму, займали певною мірою привілейоване становище, якщо вони не були власниками заводів, нерухомості чи земельних ділянок.

Напевно, саме з цих національних міркувань мого батька обрали головою будинкового комітету, і, здається, вибір був правильним, тому що своїм тактом він умів розряджати різні напружені ситуації і, хоча йому кілька разів погрожували кулею в голову, ніхто його не зачепив, а навпаки, він навіть зміг захистити кілька сімей, які являли інтерес для керівників цих камуфляжних операцій, які, ймовірно, мали на меті провести «зачистку» серед місцевого населення, зводячи рахунки з так званим контрреволюційним елементом, і те, що цей термін міг стосуватися тих, чия єдина провина полягала в тому, що вони працювали на керівних посадах або були державними чиновниками нижчого рангу. Щасливим збігом обставин було те, що в цих підрозділах були поляки, поведінка яких була бездоганною. Вони були фактично єдиними, хто зрозумів, що мій батько знав лише список орендарів, але не цікавився їхнім соціальним походженням. Я впевнений, що завдяки мужності польського народу і рішучій стійкості мого батька вдалося врятувати багато сімей, хоча в кількох випадках це було неможливо. Наприклад, з'ясувалося, що нашого безпосереднього сусіда розшукують як відданого члена «охранки». Досі пам'ятаю несамовиті крики і ридання його дружини і доньки, коли його вбивали.

Через кілька тижнів бої припинилися, війська відійшли до Криму, і в Одесі настав період відносного спокою. На щастя, під час бойових дій важке озброєння, схоже, не використовувалося, тому збитки були відносно невеликими, хоча багато будинків було розграбовано і спалено. Наш будинок обстріляли лише раз, переважно по вікнах, тому у нас були вибиті всі шибки, але завдяки нехитрому ремонту вдалося зберегти необхідну для життя температуру у самій квартирі. Ми із сестрою повернулися до навчання в школі, і ми багато вчилися вдома, щоб подолати серйозне відставання.

Бажаючи налагодити контакт з Федором, моїм українським другом, я пішов до нього додому. Як завжди, я смикнув за лямку і за мить у прочинених дверях вже з'явилася голова раніше згаданої «бабусі», але тепер без посмішки. Навпаки, на її обличчі був виразний переляк і вона тільки промовила: «Уходь, уходь – їх забрали!», після чого вона грюкнула дверима. Я одразу зрозумів, що під час нещодавніх боїв у цьому будинку сталися якісь бурхливі чи трагічні події, внаслідок яких стареньку досі охоплював страх. Ось так Федя зник з горизонту мого життя.

Події почали розвиватися швидко. У лютому 1918 року ще існуюча українська влада уклала угоду з Центральними державами, яка дозволила австрійській армії окупувати майже всю територію України¹⁵. Як на сучасні часи, просування цієї армії було відносно швидким і вже в березні Одеса була зайнята нею на основі домовленості з радянськими військами, які відійшли в бік Криму. Угода передбачала, що австрійські війська не увійдуть до міста протягом трьох днів, протягом яких захист населення та його майна покладався на польські військові частини. Тим часом радянська Росія вийшла з лав союзників і уклала мир з Центральними державами у березні 1918 року¹⁶.

Після цього наша ситуація повністю змінилася, відкривши реальну можливість повернення до Польщі. Австрійські окупанти у співпраці з українцями швидко нормалізували життя в Одесі, зокрема, зміцнивши громадську безпеку в місті. Польська громада вирішила залишитися, продовжуючи керувати польськими громадськими організаціями і даючи можливість молоді закінчити навчальний рік до кінця травня. Нарешті, після багатьох місяців, сповнених

¹⁵ Йдеться про Брест-Литовський (Берестейський) мирний договір, що був підписаний 9 лютого 1918 року між Українською Народною Республікою з одного боку та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією – з іншого. Одна з умов договору передбачала допомогу Німецької та Австро-Угорської імперій у звільненні території Української Народної Республіки від більшовиків.

¹⁶ Сепаратний мирний договір між Центральними державами та Російською Федеративною Радянською Республікою підписаний 3 березня 1918 року в Бресті-Литовському. Угода зафіксувала поразку Росії та вихід її з Першої світової війни.

небезпеки, ми із сестрою змогли повертатися додому ввечері зі школи без необхідності ховатися під стінами або у воротах від пострілів, що було великим покращенням, яке ми дуже цінували, навіть незважаючи на те, що у нас був імунітет до цих неприємних і ризикованих прогулянок. Тож ці останні два місяці в Одесі були присвячені переважно навчанню в школі та вдома, хоча ми знаходили вільний час для служби у скаутах і для поїздок з друзями до великого порту, який, хоч і порожній, але завжди справляв враження місця, сповненого таємниць, де починалися і закінчувалися невідомі морські пригоди. Рух у порту також зачаровував мене, і я любив спостерігати за димлячими кораблями з висоти одеського бульвару на досить крутому схилі, з якого монументальні сходи вели вниз до порту. Мені також подобалися околиці Одеси, особливо живі «лимани», відрізані від моря вузькою смужкою суші, колишня піратська бухта, в якій вода мала такий високий вміст солі, що навіть якщо ти не вмів плавати, ти міг легко залишатися на плаву.

В Одесі було багато інших цікавих місць, але жодне з них не привернуло моєї уваги більше, ніж гарно облаштована гавань. Чи могло це вплинути на моє подальше рішення після закінчення навчання присвятити себе роботі, пов'язаній з морським транспортом?

Останні місяці в Одесі промайнули дуже швидко. Наприкінці травня ми з мамою і Лулою поїхали до Варшави, а батько залишився, щоб виконати свої громадські зобов'язання.

Джерела та література

- Васильсва, Т. В., Коваленко, С. Г.** (2005). Гринецький Болеслав Болеславович. *Професори Одеського (Новоросійського) університету: біогр. словник*. ОНУ імені І. І. Мечникова / відп. ред. В. А. Сминтина. 2-ге вид., доп. Одеса: Астропринт, Т. 2: А–І, с. 354–356.
- Джумига, Є. Ю.** (2011). Умови життя дітей в Одесі під час Першої світової війни (липень 1914–лютий 1917 рр.): соціально-економічний аспект. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, вип. 19, с. 369–379.
- Донік, О. М.** (2005). Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, № 9, с. 61–86.
- Зінько, С.** (2008). Польські громадські організації м. Одеси кінця XIX – початку XX століть. *Поляки на півдні України: історія та сьогодення*. У 2-х т., т. 1. Жешов–Київ–Миколаїв, 328 с.
- Лазанська, Т.** (2014). Проблема біженства в українських губерніях Російської імперії. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна*. У 2-х кн. Кн. 1: Історичні нариси / Упорядн. О. Реєнт. Київ: ТОВ «Видавництво “КЛІО”».
- Назарова, Є. П.** (2011). Політична діяльність польської національної громади у південноукраїнському регіоні на початку XX ст. *Чорноморський літопис*, вип. 4, с. 70–79.
- Первая всеобщая перепись** населения Российской Империи 1897 г. Т. 47: Город Одесса / Под редакцией Н. А. Тройницкого. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. СПб, 1904. 196 с.
- Синявська, О. О.** (2015). Одеський період в історії Люблінської чоловічої гімназії. *Красназнавство. Науковий журнал*, № 1/2, с. 196–202.
- Станко, В. Н.** (ред.) (2002). Історія Одеси. Одеса: Друк.
- Kamolowa, D.** (1998). Pamietniki i relacje w zbiorach rekopismiennych Biblioteki Narodowej. Warszawa.
- Kossowski, B.** (1989). Wspomnienia i myśli. Maszynopis, 1989. *Biblioteka Narodowa, rkps Akc.13136*.
- Madzik, M., Korzeniowski, M.** (2007). Polacy na południowej Ukrainie w latach I wojny światowej. *Поляки на півдні України та в Криму*. Одеса–Ополе–Вроцлав, с. 119–126.
- Sawicki, M.** (2007). Bohdana Kossowskiego wspomnienia z pobytu w Odessie 1915–1918. *Поляки на Півдні України та в Криму*. Одеса–Ополе–Вроцлав, с. 391–398.
- Stowarzyszenie Polskie** w Odessie “Ognisko” sprawozdanie za r. 1911. Odessa, 1912. 10 s.

References

- Vasylieva, T. V., Kovalenko, S. H.** (2005). Hrynevetskyi Boleslav Boleslavovich [Grinevetsky Boleslav Boleslavovich]. *Profesory Odeskoho (Novorosiiskoho) universytetu biohr. slovnyk / ONU imeni I. I. Mechnykovy; vidp. red. V. A. Smyntyna*. 2-he vyd., dop. Odessa: Astroprynt. T. 2: A–I, s. 354–356 [in Ukrainian].

- Dzhumyha, Ye. Yu.** (2011). Umovy zhyttia ditei v Odesi pid chas Pershoi svitovoi viiny (lypen 1914–liutyi 1917 rr.): sotsialno-ekonomichnyi aspekt [Living conditions of children in Odesa during the First World War (July 1914–February 1917): socio-economic aspect]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.* Vyp. 19, s. 369–379 [in Ukrainian].
- Donik, O. M.** (2005). Hromadska blahodiinist v Ukraini v roky Pershoi svitovoi viiny [Public charity in Ukraine during the First World War]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.* № 9, s. 61–86 [in Ukrainian].
- Zinko, S.** (2008). Polski hromadski orhanizatsii m. Odesy kintsia XIX – pochatku XX stolit [Polish public organisations in Odesa in the late nineteenth and early twentieth centuries]. *Poliaky na pivdni Ukrainy: istoriia ta sohodennia.* U 2-kh t. T. 1. Zheshov–Kyiv–Mykolaiv. 328 s. [in Ukrainian].
- Lazanska, T.** (2014). Problema bizhenstva v ukraïnskykh huberniiakh Rosiiskoi imperii [The problem of refugees in the Ukrainian provinces of the Russian Empire]. *Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina.* U 2-kh kn. Kn. 1: Istorychni narysy / Uporiadn. O. Reient. Kyiv: TOV “Vydavnytstvo “KLIO” [in Ukrainian].
- Nazarova, Ye. P.** (2011). Politychna diialnist polskoi natsionalnoi hromady u pivdenoukraïnskomu rehioni na pochatku XX st. [Political Activity of the Polish National Community in the Southern Ukrainian Region in the Early Twentieth Century]. *Chornomorskyi litopys.* Vyp. 4, s.70–79 [in Ukrainian].
- Pervaia vseobshchaia perepys naseleniia Rossyiskoi Ympery 1897 h.** [The first general census of the population of the Russian Empire in 1897]. T. 47: Horod Odessa / Pod redaktsyeyi N. A. Troinytskoho. Yzdanye Tsentralnoho statystycheskoho komyteta Mynysterstva vnutrennykh del. SPb, 1904. 196 s. [in Russian].
- Syniavska, O. O.** (2015). Odeskyi period v istorii Liublinskoi cholovichoï himnazii [The Odesa period in the history of the Lublin Men’s Gymnasium]. *Kraieznavstvo. Naukovyi zhurnal.* № 1/2, s. 196–202 [in Ukrainian].
- Stanko, V. N.** (red.) (2002). Istoriiia Odesy [History of Odesa] Odesa: Druk [in Ukrainian].
- Kamolowa, D.** (1998). *Pamietniki i relacje w zbiorach rekopismienych Biblioteki Narodowej [Memoirs and accounts in the National Library’s recopyright collection].* Warszawa [in Polish].
- Kossowski, B.** (1989). *Wspomnienia i mysli [Memories and thoughts].* Maszynopis. Biblioteka Narodowa, rkps Akc.13136 [in Polish].
- Madzik, M., Korzeniowski, M.** (2007). Polacy na poludniowej Ukrainie w latach I wojny swiatowej [Poles in southern Ukraine during the years of the First World War]. *Poliaky na pivdni Ukrainy ta v Krymu.* Odesa–Opolie–Vrotslav, s. 119–126 [in Polish].
- Sawicki, M.** (2007). Bohdana Kossowskiego wspomniena z pobytu w Odessie 1915–1918 [Bohdan Kossowski’s memoirs of his stay in Odessa 1915–1918]. *Poliaky na pivdni Ukrainy ta v Krymu.* Odesa – Opolie – Vrotslav, s. 391–398 [in Polish].
- Stowarzyszenie Polskie w Odessie “Ognisko” sprawozdanie za r. 1911 [Polish Association in Odesa “Ognisko” report for the year 1911]. Odesa, 1912. 10 s. [in Polish].